

Анотація

УДК 94(438):623.4

Військо відіграло важливу роль у процесах зародження держави перших П'ястів. Джерела повідомляють про сильну і чисельну дружину польського правителя Мешка I, що складалася з важкоозброєних воїнів. Метою даної статті є виявити основні типи зброї, що використовувалася дружиною перших П'ястів у X ст. і з'ясувати культурні, торгові та мілітарні зв'язки населення польських земель цього періоду. З території Польщі періоду правління перших П'ястів відомо понад 100 зразків мечів, 8 наконечників піхов мечів, 4 шоломи, чимала кількість сокир і списів. Аналіз зразків зброї, захисного озброєння і кінського спорядження X ст. з території Польщі дозволяє говорити про тісні зв'язки населення держави П'ястів цього періоду зі Скандинавією, Східною Балтією, Руссю та Візантією. Для частини з предметів військового спорядження відсутні аналогії у матеріалах Західної Європи, Чехії чи Словаччини – найближчих сусідів держави П'ястів. Дослідження зброї цього часу дозволяє зробити висновок про переважання серед престижних видів озброєння (мечі, шоломи) дружини перших П'ястів зразків, поширених переважно у Північній Європі і Русі, та існування для багатьох предметів більш широкого вжитку (сокири, списи) аналогій у тих самих регіонах. Разом з проведеними археологами дослідженнями рештків воїнів з території Польщі, аналіз зброї X ст. свідчить про широку присутність воїнів скандинавського походження у війську перших П'ястів.

Ключові слова: держава перших П'ястів, меч, шолом, сокира, спис, кінське спорядження.

Abstract

Artem Papakin

UDC 94(438):623.4

ARMS OF THE EARLY PIASTS RETINUE, 10th CENTURY

In recent years, the prior view on the emergence of the Early Medieval state in Poland by the evolution of Slavic tribal organizations are being abandoned in favour of the theory of a sudden changes in the social system. The army played an important role in the processes of the birth of this state. Sources report about strong and numerical retinue of the Polish ruler Mieszko I, consisting of professional heavy-armed soldiers. One of the main attributes of a professional army is the weapons and military equipment, the representation of which gives archaeological finds. The purpose of this article is to identify the main types of weapons used in the state of the early Piasts in the 10th century, and to find out the cultural, trade and military connections of the Polish lands population of this period.

More than 100 swords, 8 scabbard chapes, 4 helmets, a considerable number of axes and spears of the early Piasts period were found on the territory of Poland. Analysis of samples of weapons (swords, scabbard details, spears, axes), protective arms (helmets) and horse harness from the 10th century territory of Poland, allows us to talk about the close ties of the population of the early Piasts' state with Scandinavia, the Eastern Baltic, Ruthenia and Byzantium. For parts of military equipment there are no analogies in the materials of Western Europe, the Czech Republic or Slovakia – the closest neighbours of the state of Piasts. Some examples of weapons are in contrast typical to those regions where the Scandinavians lived or traded. The analysis of weapons of this time allows us to conclude that among the prestigious arms (swords, helmets) of the early Piasts' retinue the specimens prevail, which had been popular in Northern Europe and Ruthenia, and many items of wider use (axes, spears) have their analogies in the same regions. Together with the studies of remains of warriors from Poland conducted by the archaeologists, the analysis of 10th century arms speaks of the wide presence of Scandinavian soldiers in the army of the first Piasts.

Keywords: first Piasts' state, sword, helmet, axe, horse harness.

Дослідження історії зброї свідчать не лише про розвиток бойових засобів самих по собі, але й про зв'язки між народами та шляхи просування технічних інновацій. Традиційний погляд на ранньосередньовічну історію Польщі передбачав еволюцію слов'янських племінних об'єднань у Давньопольську державу, централізовану першими правителями з династії П'ястів. Проте останніми роками в історіографії спостерігається відхід від попереднього погляду на виникнення держави П'ястів на користь раптової зміни суспільного ладу, що сталося у X ст.¹ Військо відіграло важливу роль у процесах зародження цієї держави. Крім того, ранньосередньовічна зброя виступає показником культурних, міжнародних, торгових зв'язків населення польських земель. Для історії України питання озброєння давньопольської дружини є актуальним з огляду на військові конфлікти між київськими князями і П'ястами, а також для розуміння військово-історичних процесів, що були спільними для східноєвропейського регіону в X ст. У новітньому українському дослідженні з історії воєнної справи Русі є підрозділ, присвячений Польщі як противнику давньоруської держави, однак він стосується лише XII–XIII ст.²; загалом же, в українській історіографії питання озброєння давньопольських воїнів не вивчене. У Польщі основне дослідження, присвячене озброєнню дружини перших П'ястів і їх наступників, вийшло ще у 1954 р.³, з тих пір з'явилися дослідження, що розглядають окремі предмети озброєння давньопольських воїнів⁴. Поступ у ранньосередньовічній історії і археології Польщі останніх років дозволяє по-новому розглянути озброєння воїнів перших П'ястів у комплексі.

Перші П'ясти, засновники ранньосередньовічної держави у Польщі, мали чисельну і сильну армію. Найголовнішим письмовим джерелом про військо першого достовірного правителя з цієї династії, Мешка I (963–992) є записки про подорож Ібрагіма Ібн Якуба до Центральної Європи⁵. У 965–966 рр. цей мандрівник з арабської Іспанії побував у Саксонії, де зустрівся з імператором Оттоном I, та Чехії, звідки дізнався про країну Мешка, «короля Півночі»⁶. Ібн Якуб подає детальні відомості щодо кількості, організації та бойових якостей війська Мешка I. За його даними, військо Мешка налічує три тисячі важкоозброєних воїнів. Їх бойові якості надзвичайні: сотня дружинників Мешка вартує тисячі інших воїнів. Крім того, військо «короля Півночі» поділене на загони. Дружина перебуває на повному утриманні вождя – він дає воїнам коней, зброю і одяг, а також робить подарунки на народження і весілля їх дітей⁷.

Отже, сучасне подіям джерело повідомляє про сильну і чисельну дружину польського правителя Мешка I, що складалася з професійних важкоозброєних воїнів. Одним з головних атрибутів професійного війська

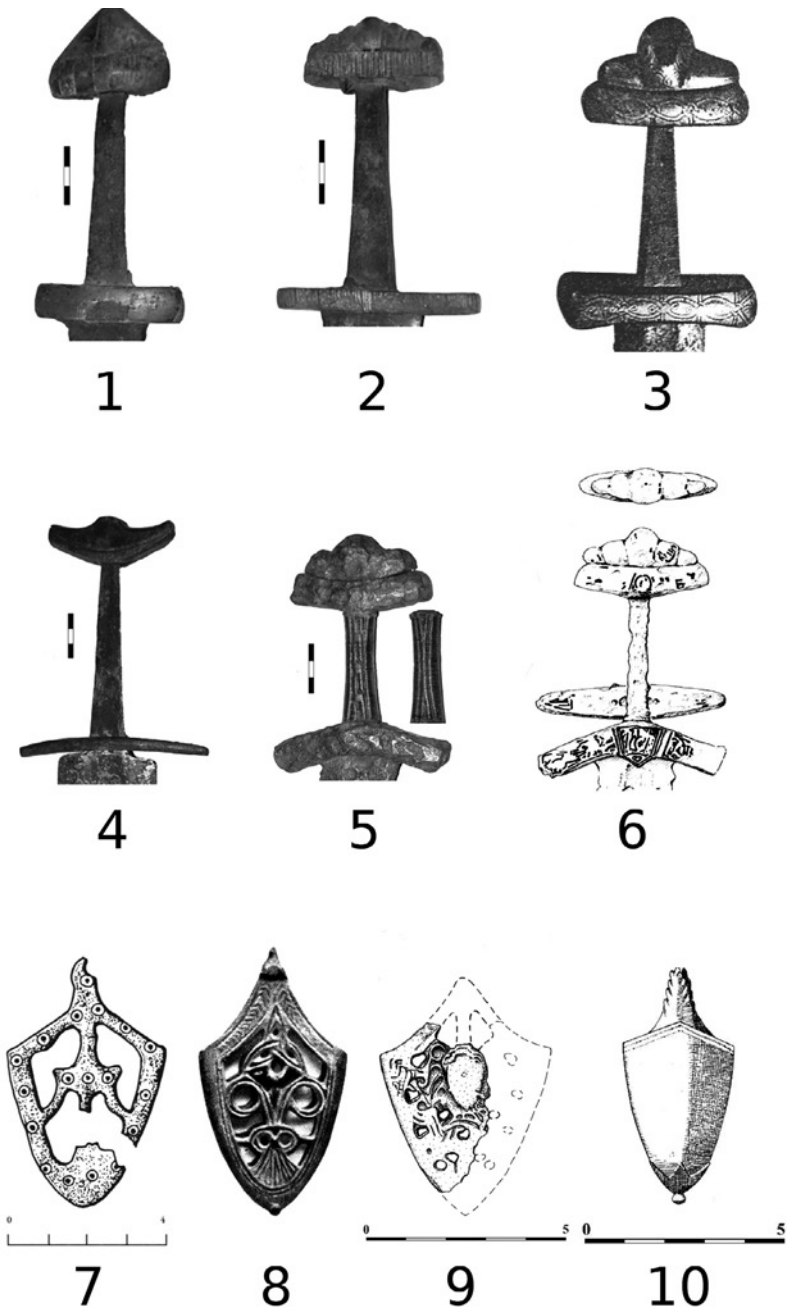

Рис. 1. Мечі і бутеролі з території Польщі: 1 – тип Н, Щецин (за П. Пудлом); 2 – тип К, Щецин–Гоцлав (за П. Пудлом); 3 – тип S, Ліп'яни (за А. Надольським); 4 – тип У, Щецин (за П. Пудлом); 5 – тип Z, Жидово (за П. Пудлом); 6 – тип Z, Бодзя (за Й. Савіцькою); 7 – Варшава–Старе Брудно (за М. Дулінічем); 8 – Гдиня–Оксиве (за В. Ленгою); 9 – Лекно (за О. Антовською–Горончняк); 10 – Завада Лянцкоронська (за Г. Леньчиком).

є зброя і військове спорядження, уявлення про які дають археологічні знахідки.

З території Польщі відомо понад сто ранньосередньовічних мечів⁸. Частина з них за аналогіями датується додержавним періодом (до X ст.), але, ймовірно, вони могли використовуватися і пізніше. Всі мечі, які можуть бути віднесені до озброєння членів дружини перших П'ястів (X ст.), вписуються у класифікацію мечів вікінгів Я. Петерсена⁹, засновану на відмінностях у руків'ях мечів, і належать до типів D, H/I, K, M, R, S, T, X, Y, Z. Мечі з Кемпска і Ельблонга у Помор'ї віднесені дослідниками до типу D¹⁰, який визнається продуктом каролінгських майстрів, що побутував у IX – першій половині X ст.¹¹ Мечі типу H/I (ці два різновиди різняться лише товщиною перехрестя), до якого відносяться мечі з Острува¹² і Щецина¹³ (Рис. 1, 1) є найбільш поширеним типом мечів епохи вікінгів, датуються в межах X ст. і представлені знахідками зі Швеції (238 екземплярів), Фінляндії, Данії, Ірландії, Русі та Прибалтики¹⁴. Рідкісні для Польщі мечі типу K, до якого зараховують лише 2 екземпляри – з Гоцлава (Рис. 1, 2) і невідомого місця у Сілезії¹⁵, – виготовлялися у IX–X ст. у Рейнській області¹⁶; цей тип представлений знахідками у Західній і Центральній Європі, Британських островах, Норвегії і Данії (натомість тип є дуже рідкісним для Швеції)¹⁷, аж 13 мечів типу K походять з Хорватії та Боснії і Герцеговини (ранньосередньовічного Хорватського королівства)¹⁸, а один екземпляр такого меча знайдено у Болгарії, що В. Йотов пов'язав з присутністю на болгарських землях руського війська Святослава чи варязьких найманців на службі Візантії¹⁹. Самі ж польські знахідки мечів типу K Л. Марек назвав результатом торгівлі з Норвегією (екземпляр з Гоцлава) та Великою Моравією (сілезька знахідка), хоча і зазначає, що у Чехії знайдено лише один меч такого типу²⁰. Досить рідкісні у Швеції мечі типу M, датовані IX – початком X ст.²¹, представлені у Польщі знахідками у Громіце і Доманікуві. Тип мечів R, до якого А. Надольським віднесено меч з Каршніц²², є суто норвезькою особливістю, лише кілька екземплярів знайдено поза Норвегією: один у Данії²³, два – у Фінляндії²⁴, вони датуються серединою X – першою третьою XI ст. Мечі типу S, відомі у Польщі за знахідками у Ліп'янах (Рис. 1, 3), Можеві, Лютомерську, використовувалися у X–XI ст., і місцем їх виготовлення вважаються Рейнська область та Данія²⁵. Кілька мечів з Польщі віднесені польськими дослідниками до типу T за аналогією зі знахідками у країнах Балтії²⁶, хоча, на думку Ф. Андрощука, східнобалтійські мечі зараховують до цього рідкісного всюди, крім Норвегії, типу помилково²⁷. З Польщі відомо 15 (за даними Ф. Андрощука) чи 24 мечі (за даними Ї. Кошти і Ї. Гошека), що відносять до типу X, характерного для X ст. (форма руків'я вико-

ристовувалася і протягом XI–XII ст.) і відомого за чисельними знахідками зі Скандинавії, країн Балтії, Британських островів, Франції, Німеччини, Чехії, Словаччини, Балкан, Росії, України, а також одиничними знахідками в Угорщині, Румунії, Ісландії і Нідерландах; їх зараховують до виробів каролінгських майстрів²⁸. Меч зі Щецина (Рис. 1, 4) відноситься до типу Y²⁹, відомого за знахідками X ст. з Норвегії, Швеції, Фінляндії, Німеччини, Нідерландів, Франції, країн Балтії, території Русі та Чехії³⁰. Аналогії мечам з Бреста Куявського, Жидова (Рис. 1, 5), Конських, Цепла (Рис. 4, 4) і Бодзі (Рис. 1, 6) (тип Z) є у Скандинавії (припускають навіть, що руків'я меча з Бреста Куявського виготовлене у Данії)³¹, Британії, Німеччині, Пруссії, Литві, Латвії, Естонії, Росії, Франції і країнах колишньої Югославії; цей тип мечів використовувався у другій половині (або наприкінці) X – у XI ст. і був дуже популярним у північно-східній Балтії³².

Піхви для мечів епохи вікінгів виготовлялися з дерева і шкіри, інколи також з використанням тканини, та оздоблювалося металевими наконечниками-бутеролями, що відомі з археологічних знахідок. Всього на території Польщі знайдено 28 наконечників піхов мечів X–XIII ст.³³, з них до X ст. слід віднести вісім виготовлених з бронзи екземплярів. Можна впевнено встановити місце виготовлення принаймні одного типу наконечників. У Польщі знайдено три (Скіц у Великій Польщі, Варшава–Старе Брудно у Мазовії, Волін у Помор'ї) ажурних наконечники піхов мечів X ст. з зображенням птаха (тип За за класифікацією Ф. Андрошука, тип Ia за класифікацією В. Казакявічюса, Рис. 1, 7). Аналогічні знахідки походять зі Скандинавії, країн Балтії, Росії та України; нещодавно подібний наконечник було знайдено також у Білорусі в результаті грабіжницьких розкопок, а глиняна форма для їх лиття знайдена у шведській Бірці³⁴. Дослідники говорять про вплив візантійського мистецтва на появу сюжету з птахом на наконечниках піхов – на це вказують, зокрема, знахідки цього типу наконечників разом з візантійськими речами і монетами, а також знахідка такого наконечника у Керчі³⁵. Використання таких наконечників у Польщі може свідчити про зв'язок населення польських земель із Візантією. Інший тип наконечників кінця X – початку XI ст. (тип Ib2 за В. Казакявічюсом), відомий зі знахідок у Помор'ї (Подзамче та Гдиня–Оксиве, Рис. 1, 8), набув поширення майже виключно у прибалтійських землях, в т.ч. один екземпляр походить пруської Мазурії (Стуліхи, Польща)³⁶. Це дає підстави припускати їх виробництво у цьому регіоні, хоча один екземпляр наконечника такого типу знайдено також у фортеці Завет у Болгарії³⁷, а самі вироби прикрашалися візерунками зі скандинавськими мотивами, запозиченими зі стилю Борре³⁸. А. Яновський знайшов дві аналогії для нако-

нечника другої воловини X ст. з мазовецької Рибічизни: з території Пруссії (Віскяутен) і Білорусі (Франополь)³⁹, хоча, судячи з опису і зображення предмету (т. зв. антропоморфна личина – стилізоване зображення Христа)⁴⁰, його можна включити до наконечників типу 2 за класифікацією Ф. Андрощука⁴¹. У 2007 р. в Лекні біля Познані було відкрито ще один наконечник меча «з зображенням людського обличчя»⁴² (Рис. 1, 9). Ці наконечники були поширені протягом X ст. у Скандинавії, Ісландії, Східній Балтії, Пруссії, Поволжі та Подніпров'ї; два екземпляри знайдено в Болгарії, а один – у візантійському Херсонесі⁴³. Наконечник з Завади Лянцкоронської (Мала Польща, X ст., Рис. 1, 10) – без орнаменту, з пальметкою – має аналогії у знахідках з Болгарії, Угорщини та Русі⁴⁴.

Форми наконечників списів, за висловом А. Надольського, є «в повному значенні слова «нечулими типологічно» і для цієї зброї «можливість встановлення хронології є мізерна»⁴⁵. Велика кількість знайдених у Польщі екземплярів наконечників списів (на час публікації А. Надольського – 172, зараз значно більше) говорить про настільки широке їх використання, що не могло бути результатом самого імпорту. Тим не менш, окремі екземпляри дозволяють встановити мілітарні чи культурні зв'язки населення польських земель з іншими регіонами. На деяких вістрях знаходять сліди дамаскування⁴⁶. З усіх польських знахідок списів цього періоду лише один (з Лютомерська) було піддано технологічному аналізу – він показав складну техніку виготовлення цього екземпляру, що свідчить про іноземне походження предмету⁴⁷. Наконечник списа з поморського Цепла (Рис. 4, 5) має аналогію у списках типу E за Я. Петерсеном, які найчастіше зустрічаються у басейні Балтійського моря; у IX – середині XI ст. їх використовували у Норвегії, Швеції, балтійських країнах і Русі, натомість серед західних слов'ян вони не були поширені; проте М. Кара зазначає, що поширення цього типу списів у монархії П'ястів можна пояснити не лише скандинавським, але й каролінзьким імпортом⁴⁸. Наконечник з поховання другої половини X – першої половини XI ст. з Лубувка цей дослідник вважає «скандинавським, найбільш ймовірно шведським», а екземпляр зі Скокувка – «норманським наконечником списа»⁴⁹. Також можна згадати ланцетоподібне вістря сулиці з Улюва, що має близьку аналогію в знахідці X ст. з Сарського городища (тип III)⁵⁰.

Для Польщі X ст. характерні бойові сокири з наконечниками різноманітних форм (А. Надольський виділяє шість типів, П. Котовіч – тринадцять): від сокир-чеканів з вузькими вістрями до масивних широких сокир на довгому дворучному древку. Древка таких сокир коливалися від 60–70 см для сокир-чеканів, якими діяли однією рукою (Рис. 2, 5), до 1 м для широких

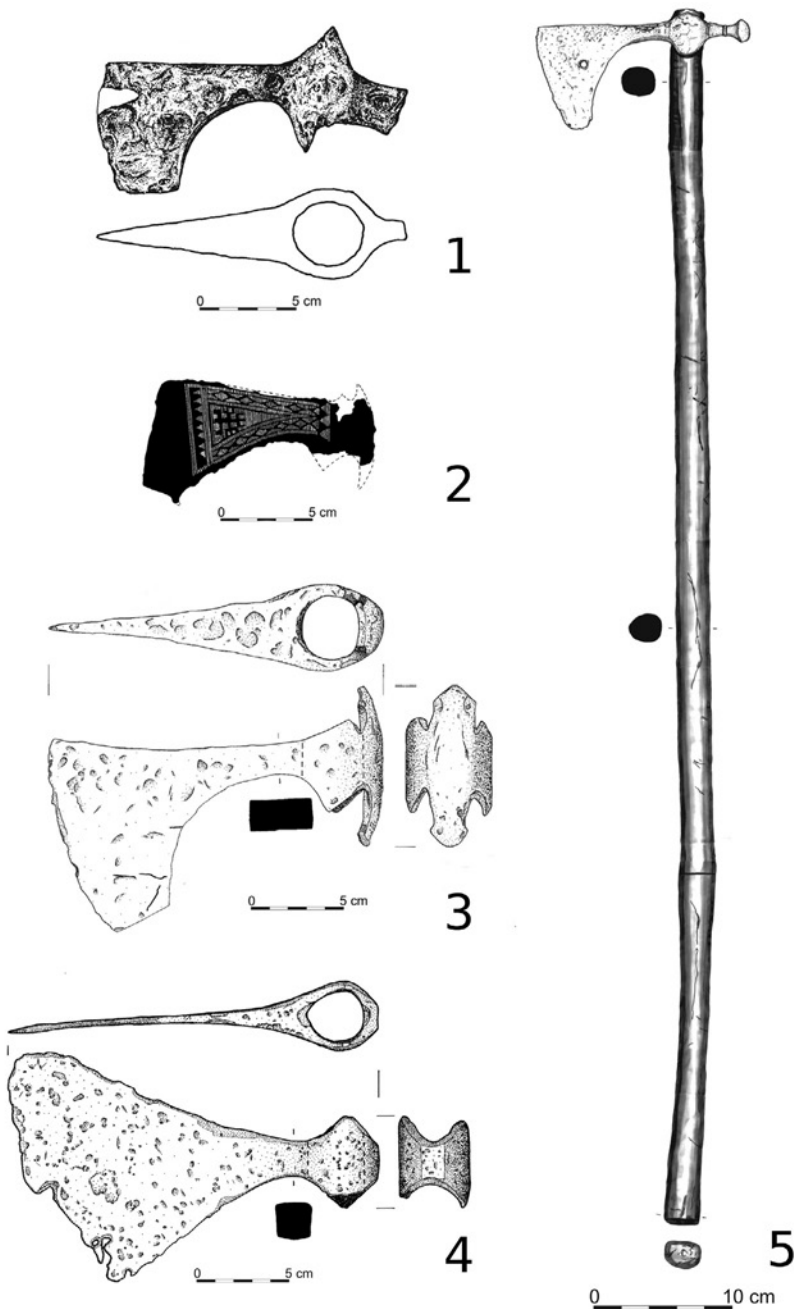

Рис. 2. Бойові сокири з Польщі: 1 – Черхув (за І. Мотилевською і А. Сабатом); 2 – Пень (за А. Яновським та А. Сабатом); 3 – Лонки-Бики (за П. Н. Котовічем і А. Сабатом); 4 – Скокувко (за П. Н. Котовічем і А. Сабатом); 5 – Рибітви–Острув Ледніцький (за П. Н. Котовічем і А. Сабатом).

сокир, якими могли наносити удари обома руками. Слід гадати, чимала кількість сокир (для X–XI ст. відомо 253 сокири з території Польщі)⁵¹ виготовлялася безпосередньо у володіннях П'ястів⁵², але могли бути і імпортні варіанти. Так, сокири типу Id – чекани з ударним обухом (Рис. 2, 1) – А. Надольський схильний вважати результатом контактів з Моравією⁵³. Типові для Великої Моравії сокири з обухами були характерні для польських земель додержавного періоду (VIII–IX ст.)⁵⁴, проте у X ст. тут починають поширюватися північноєвропейські форми бойових сокир. Прикрашена орнаментом з грецьким хрестом сокира з Пеня (Рис. 2, 2) з поховання кінця X – першої половини XI ст. з відром, ножем та відрізом шовку належить до поширеного у Північній і Північно-Східній Європі типу IV за А. Кірпічником (з довгим обухом, бічними щекавицями, асиметричним вістрям з низько опущеною бородою); у XI ст. такий тип сокир стає дуже популярним у Польщі та Русі⁵⁵. Сокири підтипу IVa за А. Кірпічником (Рис. 2, 3), відомі за знахідками з Лонків-Биків, Конського, Лютомерська, Острува Ледніцького, зустрічаються на території всієї Центральної, Східної і Північної Європи. Вони відомі з кінця IX–X ст. з території Чехії та Словаччини (в т.ч. у мадярських похованнях), з X ст. на Русі та протягом X–XI ст. у Польщі та Скандинавії. Це дозволяє дослідникам робити припущення про великоморавське чи мадярське походження такої форми, але пов'язувати появу таких сокир у Польщі з поширенням з території Русі чи Скандинавії⁵⁶. Для бойових сокир з асиметричним лезом і бічними щекавицями типу Vc за А. Надольським (тип VI за А. Кірпічником), до яких зараховано екземпляр X ст. з Бидгощі, відомі аналогії з Великої Моравії та Скандинавії VIII–IX ст., а з X ст. – також з Півночі Русі⁵⁷. Серед інвентарю поховань у могильнику в Любоні (Велика Польща) М. Кара виділив дві сокири X–XI ст. скандинавського і одну – західноєвропейського походження. Цей дослідник розглядає можливість датувати X ст. і масивні скандинавські сокири типу II за А. Надольським (тип VII за А. Кірпічником), знайдені в Любоні і Скокувку⁵⁸ (Рис. 2, 4), проте більш вірогідне їх потрапляння до Польщі у наступному, XI ст. Щоправда, П. Котовіч скептично оцінив ідентифікацію М. Карою більшості згаданих артефактів як зброї скандинавського походження⁵⁹. Також імпортними слід вважати характерні для кочовиків свразійських степів чекани X – першої половини XI ст., знайдені у Шаруві, Лютомерську і Рибітвах–Оструві Ледніцькому⁶⁰ (Рис. 2, 5). П. Котовіч припускає посередництво Русі в потраплянні цих зразків озброєння до Польщі⁶¹. Чекани X ст., відомі з поховань у Перемишлі і Кракові⁶², скоріше за все, не мають відношення до дружини перших П'ястів, а є пред-метами озброєння європейських кочовиків-мадяр.

Рис. 3. Шоломи Х ст. з Польщі: 1 – Ольшувка (фото з сайту www.muzeumwr.pl); 2 – Геч (за З. Бохенським); 3 – Гожухи (за З. Бохенським); 4 – Східна Пруссія або Польща, місце знахідки невідоме (за Д. Еджем та Дж. М. Педдоком); 5 – деталі шолому з Гожух (за З. Бохенським).

В одному з поховань з могильника у Бодзі знайдено поки що єдиний на території Польщі скандинавський лангсакс (Рис. 4, 13) – бойовий ніж, що має аналогії у скандинавському і давньоруському матеріалі⁶³. З Вроцлава походять рештки (кістяні накладки) складного (рефлексійного) луку з шару, датованого рубежем X–XI ст.⁶⁴

З центру держави П'ястів – Великої Польщі – відомі чотири шоломи, характерні для X ст., хоча їх точне датування неможливе через випадковий характер знахідок⁶⁵ (Рис. 3, 1-3). Всі вони належать до типу «Чорна Могила», або типу II за А. Кірпічником: позолочені сфероконічні шоломи з чотирьох частин, поєднаних заклепками, ободом і верхівкою, із тризубчастою налобною накладкою⁶⁶. З території Польщі відомі теж три бічні накладки до таких шоломів, знайдені на балтському (ятвязькому) городищі⁶⁷, а також з Польщі чи Східної Пруссії походить шолом типу «Чорна Могила», що зберігається у Великій Британії⁶⁸ (Рис. 3, 4). Аналогії шоломам з Великої Польщі відомі з Пруссії, України, Угорщини, району Новгороду, а також кочівницького середовища і території Хозарського каганату⁶⁹. Зазвичай дослідники погоджуються щодо східного походження форми таких шоломів, і лише нещодавно автором було висунуто гіпотезу про виробництво всіх східноєвропейських шоломів типу «Чорна Могила» на території Хозарського каганату в X ст.⁷⁰

Про існування у війську перших П'ястів кінноти свідчать знахідки на археологічних об'єктах X–XI ст. стремен та шпор. Форми стрімен цього періоду мають аналогії в знахідках з Угорщини, Русі (стремена з Кракова, Перемишля, Лютомерська, Рис. 4, 14), Пруссії і Скандинавії (стремена з Цепла у Помор'ї, Любоня у Великій Польщі, мазовецького Лютомерська, Старого Дравська, Рис. 4, 16)⁷¹. Шпори з Цепла, зокрема, належать до типу, що був поширений у всій ранньосередньовічній Європі, а в Скандинавії міг існувати один з центрів їх виробництва; орнаментация стрімен з Цепла (Рис. 4, 1-2) подібна до англосаксонської та скандинавської стилю Маммен⁷². Натомість багаті, прикрашені кониками шпори з Лютомерська, Церкевника і Вроцлава (донедавна їх вважали оздобленнями сидел) виділені дослідниками у окремий «лютомерський тип» (Рис. 4, 17); їх походження до кінця не з'ясоване: з одного боку, конструкція шпор нагадує великоморавські зразки, а з другого, знахідки деталей шпор «лютомерського типу» зроблені і в Данії, що також дозволяє припускати їх скандинавське походження⁷³.

Вудила з однієї частини, відомі зі знахідок у Юрові, Лютомерську, Поліцах, Цедині, Тулігловах і Острува Ледніцького і датовані з другої половини X по XII ст., мають прямі аналогії у руських вудилах X–XI ст. (тип VI

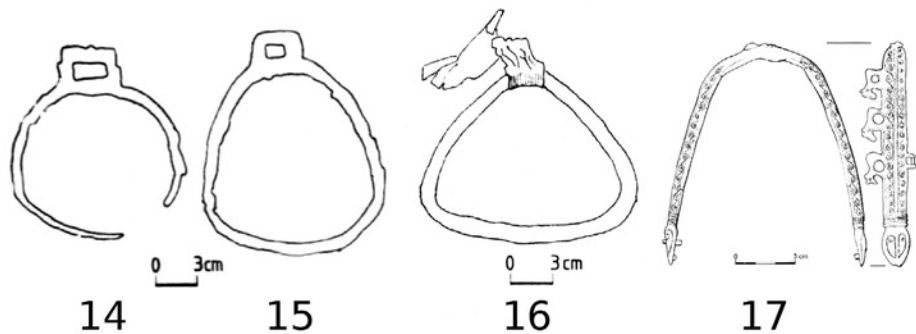
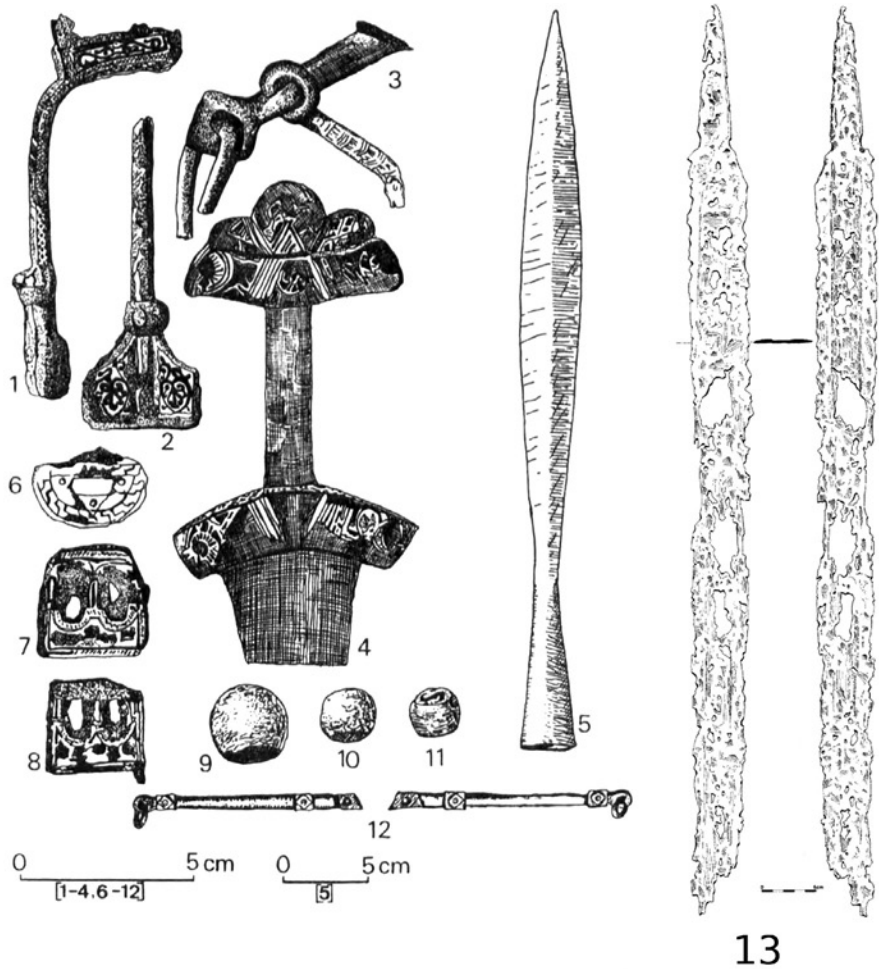

Рис. 4. Озброєння і кінське спорядження з території Польщі: 1–12 – Цепле, Помор'я (за В. Ля Бауме); 13 – Бодзя (за Й. Савицькою); 14 – Лютомерськ (за Д. Новаковською-Цвеч); 15 – Перемишль (за Д. Новаковською-Цвеч); 16 – Старе Дравско (за Д. Новаковською-Цвеч); 17 – Лютомерськ (за А. Надольським, А. Абрамовічем, Т. Поклевським).

за А. Кірпічніковим) і є рідкістю для західнослов'янських земель⁷⁴. Вудило з поховання кінця X – початку XI ст. у Цеплі (Рис. 4, 3) прикрашене звіриною голівкою і орнаментом у скандинавському стилі, що не викликає сумніву щодо його походження⁷⁵.

Як справедливо зауважив Л. Марек, кількість відомих нам знахідок не може сама по собі служити маркером популярності окремих типів чи локалізації їх центру виробництва⁷⁶, хоча спроби доведення походження типу озброєння за кількістю знахідок у певному регіоні трапляються у фаховій літературі⁷⁷. Аналіз знахідок може натомість говорити про певні культурні і воєнні зв'язки населення аналізованої території з іншими регіонами. Отже, аналіз зразків зброї, захисного озброєння і кінського спорядження X ст. з території Польщі дозволяє говорити про тісні зв'язки населення держави П'ястів цього періоду в першу чергу зі Скандинавією, Східною Балтією і Руссю, меншою мірою – Візантією.

Вже А. Надольський помітив тенденцію зосередження типів мечів, старших від X ст., головним чином у Помор'ї⁷⁸. Безперечно, це можна пояснити активністю скандинавських купців-воїнів VIII-IX ст. у цьому регіоні. В X ст. європейські мечі з'являються також на пам'ятках Великої Польщі, Мазовії та Східного Помор'я⁷⁹ – території держави Мешка I і його наступника Болеслава Хороброго (992-1025). Частина клинків до європейських мечів доби вікінгів виготовлялася у майстернях імперії Каролінгів і, попри знамениті заборони продавати їх вікінгам і слов'янам (які були радше заборонною неконтрольованою торгівлею, контрабанди), широко експортувалися за межі імперії. Вивчення написів на клинках мечів епохи вікінгів дозволило дослідникам виділити, крім імпорتنих, клинки скандинавського виробництва⁸⁰, а традиційні погляди на виготовлення клинків мечів з клеймом ULFBERHT в Рейнських майстернях поставлені під сумнів Е. Фейєрбах та Т. Хенлі⁸¹. Існування іншого, крім франкського, виробництва мечів підтверджується арабськими письмовими джерелами⁸². Тлумачення двох маловиразних написів на клинках ввело в історіографію сміливу гіпотезу про існування руського (т. зв. ЛЮДОТА/ЛЮДОША КОВАЛЬ) та польського (т. зв. SWENISLAV) центрів виробництв клинків⁸³, однак, на думку Ф. Андрощука, місцеве, слов'янське виробництво клинків залишається все ще недоведеним для доби вікінгів⁸⁴. Деякі мечі експортувалися з Європи вже зі змонтованими руків'ями, але до частини з них руків'я прироблялося вже на місці. Знахідки окремих деталей руків'їв, «напівфабрикати» перехресть мечів, клинків без руків'їв у Скандинавії підтверджують їх місцевий монтаж. Певні морфологічні і виразні стилістичні особливості дозволили дослідникам виділити особливий руський тип руків'їв мечів кінця X-XI ст.

(«тип А місцевий» за А. Кірпічніковим чи «східноєвропейська група мечів пізньої епохи вікінгів» за Ф. Андрощуком)⁸⁵. Разом з тим, відсутність місцевих польських форм руків'їв мечів ранньосередньовічного періоду, а також відсутність знахідок на території Польщі «напівфабрикатів» деталей руків'їв не дозволяє припускати місцеве виробництво не лише клинків, а й руків'їв до мечів у Х ст. Лише для XI ст. Л. Марек зміг виділити місцеві типи мечів «Щецинський» та «П'яст-Т»⁸⁶. Також для XI ст. припускають місцеве виготовлення руків'їв мечів, свідченням чого є меч з роговим перехрестям і наверхшам з Черська Польського, оздоблення якого знаходить аналогії у польських орнаментах⁸⁷. Тому всі польські мечі Х ст., вірогідно, з руків'ями включно, можна вважати імпортованими.

Деталі піхов до мечів, за наявного на польських землях у ранньому середньовіччі рівня ремесла, не було особливої складності виготовляти на місці, однак серед цього оздоблення зброї з території держави перших П'ястів є лише речі іноземного походження. На думку Ф. Андрощука, поширення наконечників піхов зі скандинавськими мотивами на Русі відбиває присутність там скандинавського населення, а наконечники з прибалтійського регіону, датовані більш пізнім часом, слід пов'язувати з наслідуванням скандинавських зразків місцевим населенням⁸⁸. У випадку Польщі ми можемо говорити про тісні зв'язки населення держави П'ястів у Х ст. зі Скандинавією, Прибалтикою, Руссю та Візантією, що призвело до поширення тут деталей оздоблення зброї, притаманних всім регіонам, де мешкали або з якими торгували вихідці зі Скандинавії. Для наконечників мечів з польських земель відсутні аналогії у матеріалах Західної Європи, Чехії чи Словаччини⁸⁹ – найближчих сусідів держави П'ястів. На території Польщі не відкрито ані місцевих типів наконечників піхов, ані форм для їх виготовлення чи недороблених виробів, тому підстав говорити про їх місцеве, польське виробництво немає. Символічна функція ранньосередньовічних зображень також дозволяє говорити про скандинавське походження наконечників мечів ранньосередньовічної Польщі.

Бойові сокири, поряд зі списами, належать до найбільш масових видів зброї ранніх п'ястівських дружинників. Вони не були такими престижними і відповідно рідкісними зразками озброєння, як мечі – натомість представляли масові види озброєння. Цей факт, поряд з невеликою складністю місцевого виготовлення сокир та існуванням певної місцевої традиції їх виробництва спричиняв меншу необхідність імпорту цієї зброї з інших країн, через що ми можемо говорити про використання воїнами Х ст., поряд з імпортними, сокир місцевого виробництва. П. Котовіч припускає, що навіть частина сокир скандинавського походження з Помор'я і Великої Поль-

щі є місцевим наслідуванням⁹⁰. Помітна зростаюча з X ст. роль сокири як військового атрибуту – їх кількість у похованнях в цей час різко зростає, при цьому сокири часто виступають як єдина зброя, наявна у похованні⁹¹.

Шоломи, що використовувалися у державі перших П'ястів, слід визнати імпортними, їх місце виготовлення є предметом дискусій. Географія знахідок шоломів типу «Чорна Могила» і їх деталей поза хозарським і кочівницьким середовищем показує, що вони були поширені лише в місцях торгової активності скандинавів. Через це поширення цих шоломів у Великій Польщі можна пов'язати зі скандинавськими купцями-воїнами, які активно торгували з Хозарським каганатом до другої половини X ст., а у 60-х рр. X ст. здійснили грабіжницький похід на каганат, трофеями якого також могли бути шоломи типу «Чорна Могила».

Мала кількість опублікованих знахідок стремен і шпор X ст. не дає підстав до висновків про переважання північноєвропейських чи угорських зразків у державі П'ястів. На рідкісність для Польщі знахідок ранньосередньовічних стремен і шпор можна дивитися і як на специфіку покладення цих предметів спорядження у могили⁹², і як на підтвердження письмових даних Ібрагіма ібн Якуба⁹³ та Відукінда Корвейського (III, 69)⁹⁴ про переважно піший характер війська Мешка I.

Таким чином, уникаючи прямих етнокультурних атрибуцій, можна зробити висновок про переважання в дружині перших П'ястів престижних видів озброєння (мечі, шоломи) типів, поширених переважно у Північній Європі і Русі, та існування для багатьох предметів більш широкого вжитку (сокири, списи тощо) аналогій в тих само регіонах. Ці речі не обов'язково повинні були належати саме скандинавам – разом з іншими предметами скандинавського походження, зброя могла потрапляти до місцевого населення в ході обміну зі скандинавськими факторіями у Помор'ї чи Пруссії. Однак існують і інші свідчення, що говорять про іноземну ідентичність принаймні частини членів дружин перших П'ястів. Археологи виділяють ряд поховань X – середини XI ст., які мають скандинавські риси: поховання в дерев'яних трунах, з багатим поховальним інвентарем, що включав зброю; поховання у човнах; наявність у похованнях зі зброєю гирьок і терезів (Рис. 4, 9-12) – атрибутів купців-воїнів, яких арабські джерела знають під іменем «ар-Рус/ар-Руссія»⁹⁵. Така присутність скандинавського населення у ранньосередньовічній Польщі, незафіксована письмовими джерелами, але очевидна з археологічних матеріалів, в останні роки змусила ряд істориків і археологів звернути увагу на роль скандинавів у процесах розбудови держави перших П'ястів. В сучасній історіографії вперше заявив про скандинавську етнічну належність членів дружини перших П'ястів М. Ка-

ра. За М. Карою, поховання з північноєвропейською зброєю належали воїнам зі Скандинавії (Швеції, о. Готланд чи Данії), які прибули до Польщі у часи Мешка I чи перших років правління Болеслава Хороброго⁹⁶. Зараз про «можливу участь у складі польських збройних сил X/XI–XII ст. воїнів чужого (скандинавського, руського, кочівницького) походження» пише також М. Волошин⁹⁷, а С. Моздзюх зазначив, що відкриття останнім часом чималої кількості скандинавського озброєння і поховань спричиняють потребу переглянути панівні у історіографії ХХ ст. думки про незначну роль іноземних дружин у формуванні держави П'ястів⁹⁸.

Переважання у середовищі дружини перших П'ястів у Х ст. престижної зброї, характерної для воїнів Скандинавії та населених скандинавами регіонів (Балтійський регіон та Русь), свідчить про ідентифікацію цих людей, що відрізняла їх від воїнів сусідніх з Польщею країн, таких як Німеччина, Чехія чи Угорщина. Разом з тим, слід визнати і існування місцевих особливостей воєнної культури. Перш за все, це використання зразків озброєння місцевого виготовлення, зокрема сокир. Також, порівняно з іншими регіонами з зафіксованою письмовими джерелами скандинавською присутністю (Русь), на польських землях спостерігається відсутність багатьох елементів кочової мілітарної культури, популярної серед східноєвропейських скандинавів: характерного для кочовиків кінського спорядження, воїнських поясів і ташок з металевими накладками, клинкової зброї для кінного бою (шабель і палахів). Мізерна кількість знахідок деталей складних луків також може говорити про епізодичність присутності тут носіїв кочової культури.

ПОСИЛАННЯ

- 1 Див.: Папакін А. Проблема походження ранньосередньовічної держави П'ястів: нові підходи у сучасній польській історіографії // Славістична збірка. – Вип. III. – К., 2017. – С. 184-174.
- 2 Котляр М. Нариси історії воєнного мистецтва Давньої Русі. – К.: Наш час, 2010. – С. 209-223.
- 3 Nadolski A. Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI, XII wieku. – Łódź: Zakład im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1954. – 287 s. – (Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis. Nr. 3).
- 4 Janowski A. Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X–XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proveniencji i datowaniu // Acta Militaria Mediaevalia II. – Kraków, Sanok, 2006. – S. 23-50; Kotowicz P. N. Early Medieval Axes from the Territory of Poland. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2018. – 268 s.; Marek L. Early Medieval Swords from Central and Eastern Europe. Dilemmas of an Archeologist and a Student of Arms. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 157 p.; Nowakowska-Cwetsch D.

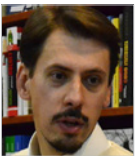
- Strzemiona z terenu Polski (do XIV wieku): próba typologii // Światowit. – 1986. – Nr. 36. – S. 65-81.
- 5 Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. 1. Статьи и разыскания А. Куника и барона Б. Розина. – СПб, 1878. – С. 50-52.
- 6 *Urbańczyk P.* Mieszko Pierwszy Tajemniczy. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013. – S. 173-174.
- 7 Там же. – С. 50.
- 8 *Bogacki M.* Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza. – Zakrzewo: Replika, 2009. – S. 41.
- 9 Див.: *Petersen J.* De norske vikingsverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. – Kristiania, 1919. – 228 s.
- 10 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 241; *Marek L.* Op. cit. – P. 32.
- 11 *Андрощук Ф.* Мечи викингов. – К.: Простір, 2013. – С. 48–49; *Petersen J.* Op. cit. – P. 74.
- 12 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 24.
- 13 *Klimek L., Kucypera P., Kurasiński T., Pudło P.* Wczesnośredniowieczne miecze ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie w świetle ponownej analizy typologiczno-chronologicznej i technologicznej // Materiały Zachodniopomorskie. Nowa Seria. – T. VI/ VII: 2009/2010. – Z. 1: Archeologia. – S. 305-307.
- 14 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 53, 60–61, 256; *Moilanen M.* Marks of Fire, Value and Faith. Swords with Ferrous Inlays in Finland during the Late Iron Age (ca. 700–1200 AD). – Turku, 2015. – P. 246, 248.
- 15 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 24; *Marek L.* Op. cit. – P. 25.
- 16 *Petersen J.* Op. cit. – P. 110.
- 17 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 61–63.
- 18 *Bilogriović G.* Karoliński mačevi tipa K // Opuscvla Archaeologica. – 2009. – Vol. 33. – S. 126.
- 19 *Йотов В.* Въоръжението и снаряжението от Българското средновековие (VII–XI век). – Варна: ЗОГРАФ, 2004. – С. 42.
- 20 *Marek L.* Op. cit. – P. 25.
- 21 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 65; *Petersen J.* Op. cit. – P. 121.
- 22 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 25.
- 23 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 70.
- 24 *Moilanen M.* Op. cit. – P. 251.
- 25 *Marek L.* Op. cit. – P. 33.
- 26 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 25.
- 27 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 72.
- 28 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 76; *Yotov V.* Byzantine time swords (10th – 11th Centuries) in Romania // Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. – 2011. – VIII. Supplementum № 1. – S. 40, 45, fig. 5; *Košta J., Hošek J.* Raně středověké meče s jednoduchou polokruhovitou hlavicí (typ Petersen X / Geibig 12, var. I.). Pohled archeologie a metalografie // Archeologie doby hradištní v České a Slovenské Republice. / Ed. P. Dresler, Z. Měřinský. – Brno, 2007. – S. 110; *Moilanen M.* Op. cit. – P. 257.
- 29 *Klimek L. et al.* Op. cit. – S. 307-308; *Nadolski A.* Op. cit. – S. 247.
- 30 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 78; *Moilanen M.* Op. cit. – P. 258-259.

- 31 *Marek L.* Op. cit. – P. 33.
- 32 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 79–80; *Bodzia: A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland.* / Ed. by A. Buko. – Leiden, Boston: Brill, 2014. – P. 182-187; *Buko A., Kara M., Price T. D., Duczko W., Frei K. M., Sobkowiak-Tabaka I.* A unique medieval cemetery from the 10th/11th Century with chamber-like graves from Bodzia (Central Poland). Preliminary result of the multidisciplinary research // *Archäologisches Korrespondenzblatt.* – 2013. – Jahrgang 43, Heft 3. – S. 428-430; *Kara M.* Frühmittelalterliches Grab eines bewaffneten Kaufmannes aus dem Ort Ciepłe (Warmhof) in Danziger Pommern im Lichte einer erneuten Analyse // *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica.* – 2001. – Nr. 23. – S. 124-125; *Klimek L. et al.* Op. cit. – S. 309-310; *Marek L.* Op. cit. – P. 21; *Moilanen M.* Op. cit. – P. 259-260; *Nadolski A.* Op. cit. – S. 26; *Petersen J.* Op. cit. – P. 175.
- 33 *Janowski A.* Op. cit. – S. 24; *Wyrwa A. M., Janowski A.* Dolne okucie pochwy miecza z przedstawieniem ludzkiej twarzy z Łekna (stan. Ł5) // *Fontes Archaeologici Posnanienses.* – 2014. – Vol. 50, pars 2. – S. 324-328.
- 34 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 107-108, 111, 113; *Каинов С.* Наконечники ножен мечей из Гнёздова // *Acta Militaria Mediaevalia V.* – Kraków, Sanok, 2009. – С. 85-93; *Плавинский М.* Очерки истории вооружения белорусских земель X–XIII веков. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – С. 17-18, іл. на с. 15; *Плавінскі М.* Узбраенне беларускіх земляў X–XIII стагоддзяў. – Мінск: Галіяфы, 2013. – С. 12; *Dulinicz M.* Trzewik pochwy miecza z Warszawy–Starego Bródna: ze studiów nad zabytkami wczesnośredniowiecznego Mazowsza // *Światowit.* – 1999. – Nr. 1 (42) / Fasc. B. – S. 51-56.
- 35 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 115, 252.
- 36 *Engel M.* Wczesnośredniowieczny trzewik pochwy miecza z miejscowości Stulichy, pow. węgorzewski // *Acta Militaria Mediaevalia XI.* – Kraków, Sanok, Wrocław, 2015. – P. 173-180; *Janowski A.* Op. cit. – S. 26-30; *Janowski A., Fudzińska E.* Trzewik pochwy miecza z miejscowości Podzamcze koło Kwidzyna // *Pomorania Antiqua.* – 2006. – T. XXI. – S. 400.
- 37 *Йотов В.* Цит. праця. – С. 47.
- 38 *Engel M.* Op. cit. – S. 174; *Janowski A.* Brązowe i srebrne trzewiki... – S. 29; *Janowski A., Fudzińska E.* Trzewik pochwy miecza... – S. 402.
- 39 *Janowski A.* Brązowe i srebrne trzewiki... – S. 30.
- 40 *Hedenstierna-Jonson C.* A group of Viking Age sword chapes reflecting the political geography of the time // *Journal of Nordic Archaeological Science.* – 2002. – № 13. – P. 107-108.
- 41 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 108.
- 42 *Wyrwa A. M., Janowski A.* Op. cit. – S. 323-346.
- 43 *Андрощук Ф.* Цит. праця. – С. 110, 112, 251; *Йотов В.* Цит. праця. – С. 48-49; *Каинов С.* Цит. праця. – С. 99; *Hedenstierna-Jonson C.* Op. cit. – P. 105-107.
- 44 *Йотов В.* Цит. праця. – С. 50–54; *Janowski A.* Brązowe i srebrne trzewiki... – S. 31-33.
- 45 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 53.
- 46 *Kurasiński T.* Waffen im Zeichenkreis. Über die in den Gräbern auf den Gebieten des frühmittelalterlichen Polen vorgefundenen Flügellanzenspitzen // *Sprawozdania archeologiczne.* – 2005. – Nr. 57. – S. 204.
- 47 *Ibid.* – S. 204.
- 48 *Kara M.* Op. cit. – S. 133.

- 49 *Kara M.* Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów // *Kronika Wielkopolski*. – 1993. – Nr. 3 (62). – S. 34, 39.
- 50 *Tereszczuk D.* Średniowieczne militaria proveniencji wschodniej w zbiorach Muzeum regionalnego w Tomaszowie Lubelskim // *Acta Militaria Mediaevalia I. Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*. – Kraków, Sanok, 2005. – S. 137.
- 51 *Kotowicz P. N.* Op. cit. – P. 179.
- 52 *Kotowicz P. N.* Op. cit. – P. 179; *Nadolski A.* Op. cit. – S. 42, 44, 47, 50.
- 53 *Nadolski A.* Op. cit. – S. 42.
- 54 *Kotowicz P. N.* Early Medieval Ornamented Axes from the Territory of Poland // *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*. – 2011. – VIII. Supplementum № 1. – S. 107-108; *Sarnowska W.* Topory wczesnośredniowieczne z obszaru Śląska // *Światowit*. – 1962. – № 24. – S. 497, 498, 502-504, 512.
- 55 *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. – М., Ленинград: Наука, 1966. – С. 37; *Kotowicz P. N.* Early Medieval Ornamented Axes... – P. 113; *Kotowicz P. N.* The Sign of the Cross on the Early Medieval Axes – a Symbol of Power, Magic or Religion? // *Weapons Brings Peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe* / ed. by L. Marek. – Wrocław, 2011. – S. 47-48.
- 56 *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 2. – С. 37; *Tereszczuk D.* Op. cit. – S. 135.
- 57 *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 2. – С. 38; *Nadolski A.* Op. cit. – S. 46.
- 58 *Kara M.* Z badań nad składem... – S. 39.
- 59 *Kotowicz P. N.* Early Medieval Axes... – P. 115–116, 180-181.
- 60 *Ibid.* – P. 118-119.
- 61 *Ibid.* – P. 180.
- 62 *Ibid.* – P. 116.
- 63 *Buko A. et al.* Op. cit. – P. 427; *Bodzia: A Late Viking-Age Elite Cemetery...* – P. 177-181.
- 64 *Wołoszyn M.* Obecność ruska i skandynawska w Polsce od X do XII w. – wybrane problemy // *Wędrowniacy i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*. / Red. M. Salomon, J. Strzelczyk. – Kraków, 2010. – S. 316.
- 65 *Bocheński Z.* Polskie szyszaki wczesnośredniowieczne. – Kraków, 1930. – S. 6-8; *Papakin A.* Importy czy łupy z Rusi? Problem pochodzenia «wielkopolskich» hełmów X – początku XI wieku // *Rus' and Poland (10th–14th centuries)*. Publication from the 8th International Scientific Conference, Przemyśl, December 5th-8th, 2018 / Ed. Vitaliy Nagirnyy. – Kraków, 2019. – (Seria: Colloquia Russica. Series I, vol. 9) (w druku).
- 66 *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. – Ленинград: Наука, 1971. – С. 26-27; *Кирпичников А. Н.* Раннесредневековые золоченые шлемы. Новые находки и наблюдения. – СПб: ИПК «Вести», 2009. – С. 8-14.
- 67 *Engel M., Sobczak C.* W poszukiwaniu nekropoli Átvågö. Uwagi na temat znalezisk sepulkarnych z okresu wikingów w Szurpiłach // *Barbaricum*. T. 11. Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam. / Pod red. B. Kontnego. – Warszawa, 2015. – S. 139, 143-145; S. 133, Ryc. 3, 4; S. 142, Ryc. 11, 3; *Jończyk L., Gołębiowska-Tobiasz A.* Okucie rozetkowe z Szurpił. Import ze świata nomadów w sercu Jaćwieży // *Barbaricum*. T. 11. Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis

- ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam. / Pod red. B. Kontnego. – Warszawa, 2015. – S. 195-213; *Sawicka L.* Szurpiły, st. 8 («Мосієзьско»), woj. Podlaskie. Badania w latach 2008-2010 // Światowit. – 2011. – VIII (XLIX)/B (2009-2010). – S. 266; Pl. 145, ryc. 3a.
- 68 C. R. B. Ein Helm des 11. Jahrhunderts vom Schlachtfeld zu Walric // Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde. – B. 9, H. 6/7. – Dresden, 1922. – S. 217; *Edge D., Paddock J. M.* Arms & Armor of the Medieval Knight. An Illustrated History of Weaponry in the Middle Ages. – New York: Crescent Books, 1991. – P. 18-19.
- 69 Папакін А. Шоломи у контексті східних контактів Русі та Польщі (X – початок XI ст.) // Історія давньої зброї. Дослідження 2016. – К.: Ін-т історії України, 2017. – С. 366-351; Папакін А. Г., Безкоровайна Ю. Г., Прокопенко В. М. Шоломи типу «Чорна Могила»: нові знахідки та проблема походження // Науковий вісник Національного музею історії України. – 2017. – Вип. 2. – С. 56-45.
- 70 Папакін А. Шоломи... – С. 81-75.
- 71 Kara M. Frühmittelalterliches Grab... – S. 136–138; Kara M. Z badań nad składem... – S. 39; Nowakowska-Cwetsch D. Op. cit. – S. 70-75; Wołoszyn M. Op. cit. – S. 311.
- 72 Kara M. Frühmittelalterliches Grab... – S. 134, 136-138.
- 73 Wachowski K. Funkcje okuć typu lutomierskiego // Archeologia Polski. – 2006. – Vol. 51, Z. 1-2. – S. 158-159; Wachowski K. Uzbrojenie rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku // Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica. – 2001. – Nr. 23. – S. 158.
- 74 Tereszczuk D. Op. cit. – S. 137.
- 75 Kara M. Frühmittelalterliches Grab... – S. 134, 136.
- 76 Marek L. Op. cit. – P. 26.
- 77 Див. суперечку щодо походження шоломів типу «Чорна Могила»: Папакін А. Шоломи... – С. 70.
- 78 Nadolski A. Op. cit. – S. 30.
- 79 Nadolski A. Op. cit. – S. 29-30.
- 80 Андрощук Ф. Цит. праця. – С. 167-168.
- 81 Див.: Feuerbach A., Hanley T. «ULFBERHT» Blades: New Answers to Old Questions // Історія давньої зброї. Дослідження 2016. – К.: Ін-т історії України, 2017. – P. 73-81.
- 82 Див.: Кулешов В. С. Сведения о европейских и русских мечах в памятниках арабской литературы IX–XI веков // Оружейный семинар. – [СПб]: Государственный Эрмитаж, 2016 – С. 15-1.
- 83 Дрбоглав Д. А. Загадки латинских клейм на мечах IX–XIV веков. Классификация, датировка и чтение надписей). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 107; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX– XIII вв. – М., Ленинград: Наука, 1966. – С. 41-42.
- 84 Androshchuk F. The «Ljudota Sword?» (An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age) // Ruthenica. – T. 2. – K., 2003. – P. 25.
- 85 Андрощук Ф. Цит. праця. – С. 88–90; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. – Вып. 1. – С. 35.
- 86 Marek L. Op. cit. – P. 21-22.
- 87 Nadolski A. Op. cit. – S. 25, 244, tabl. IV, 3; Marek L. Op. cit. – Pl. 6, E.

- 88 Андрощук Ф. Цит. праця. – С. 118.
- 89 Janowski A. Brązowe i srebrne trzewiki... – S. 42.
- 90 Kotowicz P. N. Early Medieval Axes... – P. 179-180.
- 91 Kotowicz P. N. Early Medieval Ornamented Axes... – P. 116, 117.
- 92 Nowakowska-Cwetsch D. Op. cit. – S. 78.
- 93 Известия Ал-Бекри... – С. 50, прим. 7.
- 94 Видукинд Корвейский. Деяния саксов. / Отв. ред. В. Д. Королюк. – М.: Наука, 1975. – С. 120, 193.
- 95 Bogucki M. Między wagą a mieczem. Kupcy wikingscy w świetle źródeł pisanych i archeologicznych // Pruthenia. – 2010. – T. V. – S. 46, kat. № 12; Buko A. et al. Op. cit. – P. 432; Buko A. The Archaeology of Early Medieval Poland. Discoveries – Hypotheses – Interpretations. – Leiden, Boston, 2008. – P. 404-405; Kara M. Frühmittelalterliches Grab... – S. 122, 138-139, мал. на S. 119; Kokowscy E. i A. Przyczynek do studiów nad kontaktami Grodów Czerwieńskich ze Skandynawią // Archaeologia Historica Polona. – T. 13. Studia z archeologii, historii i historii architektury. – 2003. – S. 156; Kara M. Z badań nad składem... – S. 34.
- 96 Kara M. Z badań nad składem... – S. 43.
- 97 Wołoszyn M. Op. cit. – S. 319-320.
- 98 Moździoch S. «Bodaj się Piastów rządy nam święciły». Archeologia o początkach państwa piastowskiego // Populi terrae marisque / Red. M. Rębkowski, S. Rosik. – Wrocław: Chronicon, 2011. – S. 65.

Відомості про автора. Папакін Артем Георгійович асистент кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук, (Київ, Україна).

About Author. Artem Papakin, Ph.D., Assistant Professor, Chair of the History of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine), e-mail: artempapakin@gmail.com.
